
*Jarostław Stulczewski**Towarzystwo Przyjaciół Zduńskiej Woli**Zdzisław Włodarczyk**Wieluńskie Towarzystwo Naukowe*

POWSTANIE I PIERWSZE LATA ISTNIENIA PARAFII EWANGELICKO-AUGSBURSKIEJ W ZDUŃSKIEJ WOLI (1829-1856)

Wstęp

Obecność protestantów w Sieradzkim datuje się niemal od zarania ruchu reformacyjnego na ziemiach polskich. Nowinki religijne znajdowały posłuch głównie wśród szlachty w zdecydowanie mniejszym stopniu oddziaływały na mieszczań i chłopów. Jednak postępująca w ciągu XVII w. kontrreformacja ograniczyła liczbę ewangelików na tym terenie do kilkunastu rodzin szlacheckich – reformowanych¹. Wśród tych ostatnich był Marceł Karczewski, jeden z pięciu poległych w warszawskiej manifestacji 27 lutego 1861 r., m.in. właściciel dóbr Krokocice i Wola Krokocka w dzisiejszej gminie Szadek². W przeciwieństwie do nielicznych kalwinistów, luteranie osiedlający się na tych ziemiach w końcu XVIII i XIX w., byli przybyszami z graniczących z Królestwem Polskim prowincji pruskich (Śląsk, Brandenburgia, Pomorze, Wielkie Księstwo Poznańskie, Prusy

-
- 1 Spośród bogatej literatury warte polecenia: J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995. Badaczem przeszłości Kościoła ewangelicko-augsburskiego, był związany ze Zduńską Wolą (ur. 1908 r. w Henrykowie) ks. prof. dr Woldemar Gastpary, autor m.in.: *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII w. do I wojny światowej*, Warszawa 1977; *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych*, Warszawa 1978, 1981 (2 części). Na uwagę zasługują liczne prace wywodzące się z Władysława (pow. Turek) Eduarda Kneifela (w okresie międzywojennym pastor w Brzezcinach), autora m.in. *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht 1962; *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Eging 1967; *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555-1939*, Vierkirchen 1971.
 - 2 J. Stulczewski, *Marceł Paweł Karczewski (1791-1861) – ziemianin z Sieradzkiego, jedna z pierwszych ofiar Powstania 1863 roku*, „Na Sieradzkich Szlakach” (dalej: NSS) 2013, nr 1, s. 50-51; Z. Włodarczyk, *Akt zgonu Marcelego Pawła Karczewskiego*, NSS 2013, nr 4, s. 20-21. Osobną grupę wśród kolonistów stanowili Czesi, którzy osiedlili się w Żelowie, zakupionym w 1802 r., szerzej J. Szczepankiewicz-Batteks, *Osadnictwo braci czeskich i morawskich w regionie łódzkim*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2017, t. 6, s. 153-181.

Wschodnie) i Królestwa Saksonii. Przybywali również osadnicy z krajów korony św. Wacława – Czech, pozostających przez wiek XIX we władaniu Habsburgów. Wszyscy oni, zachęceni przez okolicznych ziemian, z czasem Prusaków, następnie władze Królestwa Polskiego, zainteresowanych pozyskaniem nowych poddanych, osiedlali się na tych terenach wiążąc z nimi swą przyszłość.

Dzieje protestantyzmu na terenie dzisiejszego powiatu zduńskowolskiego stanowią przedmiot zainteresowania badaczy, zwłaszcza miejscowych od ponad stu lat. Są to jednak prace o charakterze przyczynkarskim, skupione na wybranych fragmentach z przeszłości zamieszkujących na tym terenie ewangelików, nie brak też i wątków biograficznych³. Zbliżająca się rocznica – 200-lecie powołania parafii ewangelicko-augsburskiej w Zduńskiej Woli, stanowi doskonałą okazję do podjęcia prac zakrojonych na szeroką skalę. Warto, by osiągnęły one wymiar monograficzny, podobnie jak miało to miejsce w przypadku pracy pastora Georga Lehmana – wydawnictwa okolicznościowego z oka-

-
- 3 A. Michalski, *Stosunki ludnościowe i wyznaniowe*, [w:] *Stulecie miasta Zduńskiej Woli 1825-1925*, red. L. Wicher, Zduńska Wola 1925, s. 25-34; E. Kneifel, *Zduńska Wola*, [w:] *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Plauen 1937, s. 197-213; J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974; A. Ruszkowski, *Marceli Nencki (1847-1901) – pionier biochemii z Boczek pod Sieradzem*, NSS 1998, nr 4, s. 36-39; D. Pawelec, E. Pohl, M. Wójcik, *Protestanci w Zduńskiej Woli i okolicy*, Zduńska Wola 2007; J. Stulczewski, *Ewangelicy w okolicach Szadku i Zduńskiej Woli w XIX i XX w.*, „Biuletyn Szadkowski” 2009, t. 9, s. 87-106; C. Jordan, *Duszpasterz i społecznik – w 100-lecie śmierci ks. Edwarda Boernera*, „Kalendarz Ewangelicki 2010”, s. 107-111; E. Nejman, J. Stulczewski, *Stefan Złotnicki (1779-1847) – założyciel miasta Zduńska Wola, podprefekt powiatu szadkowskiego, szlachcic i wolnomularz*, „Biuletyn Szadkowski” 2017, t. 17, s. 5-28; Z. Włodarczyk, *Początki parafii ewangelicko-augsburskiej w Zduńskiej Woli – list Stefana Złotnickiego do władz administracyjnych Królestwa Polskiego (1825 r.)*, NSS 2017, nr 1, s. 18-20; J. Stulczewski, *Zasłużony i niepospolity ewangelik reformowany. Prof. dr Marceli Wilhelm Nencki (1847-1901)*, „Jednota” 2018, nr 2, s. 22-24; tenże, *Lekarz, higienista i społecznik. Leon Piotr Nencki (1848-1904)*, „Jednota” 2018, nr 3, s. 26-28; tenże, *Zasłużony dla Mazur i nauki. Jerzy Karol Kurnatowski (1874-1934)*, „Jednota” 2020, nr 2, s. 49-51; tenże, *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli i jej synowie*, [w:] *Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2020, s. 111-135; T. Polkowski, *Ewangelickie stowarzyszenia parafialne i organizacje religijno-społeczne w Zduńskiej Woli w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Między wiarą a tożsamością...*, s. 137-153; M. Budkiewicz, *Koegzystencja wyznaniowa Zduńskiej Woli – protestanci a katolicy*, [w:] *Między wiarą a tożsamością...*, s. 155-187; J. Stulczewski, *Ks. Pastor Cezary A. Jordan (16 II 1958-20 II 2021)*, „Rocznik Wieluński” 2021, t. 21, s. 239-244; Z. Włodarczyk, *Gmina Zduńska Wola w latach 1815-1914*, [w:] *Monografia gminy Zduńska Wola. Od rozbiorów do współczesności*, red. J. Stulczewski, Z. Włodarczyk, Zduńska Wola 2023, s. 39-84; K.P. Woźniak, *Mniejszości religijne i etniczne na terenie gminy Zduńska Wola (1793-2020)*, [w:] *Monografia gminy...*, s. 663-680; J. Stulczewski, *Udział ewangelików w powstaniu styczniowym na ziemi sieradzkiej i wieluńskiej*, „Rocznik Zduńskowolski” 2023, t. 1, s. 77-101; tenże, *Wiejskie cmentarze ewangelickie w gminie Burzenin – próba charakterystyki*, „Rocznik Łódzki” 2024, t. 74, s. 215-234.

zji 100-lecia istnienia wspólnoty. Niestety, w swojej narracji piszący wówczas, skoncentrował się na czasach bliższych jego posłudze w Zduńskiej Woli, o początkowych latach jej istnienia dowiadujemy się niewiele⁴.

Prezentowany artykuł traktuje o genezie, początkach i pierwszych latach istnienia powstałej formalnie w 1829 r. parafii, na której powołanie złożył się spłot wielu czynników, zarówno w ujęciu mikro, jak i w makroskali⁵. Podstawę każdej wspólnoty stanowią ludzie. Chłopscy osadnicy, ewangelicy osiedlali się na tych terenach poczynając od końca XVIII wieku. Na krótko przed rozbiorami Jan Sulmierski założył Holendry Paprocokie. Kolejne kolonie powstawały we włościach wojsławickich: Zamłynie i Annapole. Wzmocniony ruch osadniczy nastąpił jednak za sprawą dziedzica dóbr Zduńska Wola, Stefana Złotnickiego (zm. 1847). To dzięki jego staraniom, nowa parafia miała charakter miejski, odpowiadając tym samym potrzebom religijnym licznie napływających rzemieślników. Zainteresowanie piszących skupia się na pierwszych trzech dziesięcioleciach istnienia parafii, czasach kiedy obowiązki duchowych zwierzchników wspólnoty pełnili pastory Wilhelm Biedermann i Georg Wendt.

Warunki powstania parafii

Koniec XVIII w. i pierwsze dziesięciolecie wieku XIX to czas tworzenia struktur parafialnych i powstania pierwszych diecezji Kościoła ewangelicko-augsburskiego na ziemiach polskich. Wszystko to związane z intensywną akcją kolonizacyjną: powstawaniem skupisk migrantów w miastach i koloniach wiejskich zasiedlanych przez przybyszów z terenu Rzeszy Niemieckiej – głównie luteran. Do najstarszych powołanych na obszarze późniejszej diecezji kaliskiej należały wspólnoty we Władysławowie i Stawiszynie. Ich początki sięgają ostatnich dziesięcioleci niepodległego bytu Rzeczypospolitej i związane były z troską ziemian o zapewnienie opieki religijnej osadnikom, zwłaszcza rolnikom. Rzemieślnicy, w tym przedstawiciele zawodów włókienniczych, stanowili wśród nich niewielki odsetek.

W okresie Prus Południowych (1793-1806), kiedy to tereny te na lat kilkanaście znalazły się pod panowaniem pruskim, powstały parafie w Kaliszu, Grodźcu, Babiaku, Chodczu i Dąbiu. Monarchia Hohenzollernów zainteresowana była tworzeniem struktur kościelnych na zajętych w wyniku II i III rozbioru Polski ziemiach. Z chwilą przejścia pod panowanie pruskie, znacząco wzrosła liczba zamieszkałych na tych ziemiach luteran. Przybywali tutaj nie tylko żołnierze i urzędnicy, ale również rzemieślnicy i rolnicy wspomagani finansowo przez zaborczą administrację. Szczególnie licznie osiedlali się przybysze

4 G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsburgischen Gemeinde zu Zduńska-Wola*, Zduńska Wola 1930.

5 W wydawnictwie powstałym z okazji 100-lecia miasta Zduńska Wola błędnie określono powstanie parafii na rok 1827. W tym też roku ewangelicy poświęcili w mieście swój pierwszy dom modlitwy, jednak nie stała się ona formalnie samodzielną parafią ewangelicką. Błąd ten następnie powielił historyk Józef Śmiałowski. Zob. A. Michalski, *Stosunki ludnościowe i uyznaniowe...*, s. 29; J. Śmiałowski, *Zduńska Wola...*, s. 219; G. Lehmann, *Geschichte...*, s. 9-10.

z Wirtembergii - krainy historycznej położonej w południowo-zachodniej części Rzeszy⁶. Jednym z przejawów aktywności nowych, ewangelickich mieszkańców tych okolic, były starania o pozyskanie na cele kultu kościołów w Łasku i Szadku⁷. Oprócz troski o osiedlających się kolonistów, działaniom władz towarzyszyła chęć przeciwdziałania nastrojom wolnomyślnym, szerzącym się ich zdaniem, wśród sporej części urzędników⁸. Klęska Prus w wojnie z napoleońską Francją spowodowała odpływ części przybyszy osiadłych po roku 1793. Nie przerwało to działalności osadniczej prowadzonej przez osoby prywatne, jak i władze Księstwa Warszawskiego. Krótki okres jego istnienia (1807-1814), wypełniony był wzmocnionym wysiłkiem zbrojnym, żołnierze polscy uczestniczyli w wielu europejskich bataliach, państwo cierpiało na chroniczny deficyt budżetowy. Stan taki nie sprzyjał działalności osadniczej, choć dekrety księcia warszawskiego z lat 1809 i 1812 świadczą o podjętych przez monarchę i rząd działaniach mających na celu stworzenie systemu ulg zachęcającego potencjalnych przybyszy⁹. W tym przypadku warto dodać, że akty te stały się wzorcem dla podobnych inicjatyw prawnych, podejmowanych po powstaniu Królestwa Polskiego (1815) przez księcia namiestnika Józefa Zajączka (postanowienia namiestnika z 2 marca 1816 r. i 18 września 1820 r.). Rząd Królestwa zainteresowany był rozwojem przemysłu, zwłaszcza włókienniczego, tworzył korzystne warunki mające na celu ściąganie do kraju licznych rzemieślników, powstawały też kolonie wiejskie zamieszkałe przez przybyłych na te tereny rolników. W konsekwencji, do tych którzy pozostali, mimo zmian politycznych, dołączyli nowi. Nie ustało również tworzenie nowych parafii: w tym okresie powołano wspólnoty w Prażuchach, Łasku i Iwanowicach.

Istotnym jest, że po roku 1793 w pobudzaniu migracji wyraźnie wzrosła rola państwa, zarówno monarchii Hohenzollernów (Prusy Południowe), władz Księstwa Warszawskiego oraz konstytucyjnego Królestwa Polskiego (po 1815). Z instytucjonalnym wsparciem

- 6 Na uwagę zasługuje działalność kpt. Friedricha Magnusa von Nothard, który na polecenie władz werbował osadników na terenie zachodnich Niemiec, zob. Ch.I. Bussenius, *Die preußische Verwaltung in Süd- und Neuostpreußen 1793-1806 (Studien zur Geschichte Preußens Bd. 6)*, Heidelberg 1960, s. 282-293. Bogata spuścizna archiwalna – Tajne Pruskie Archiwum Państwowe Berlin-Dahlem (GStA PK) VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Friedrich Magnus von Nothardt (37 j.a.).
- 7 T. Dronka, *Parafia ewangelicko-augsburska w Łasku*, NSS 1997, nr 2, s. 7-9; Z. Włodarczyk, *Na przełomie wieków – Szadek pod panowaniem pruskim (1793-1806)*, „Biuletyn Szadkowski” 2013, t. 13, s. 94.
- 8 Już w początkach czerwca 1793 r. władze berlińskie postulowały założenie parafii w Piotrkowie, siedzibie władz departamentu kamery. Na ten cel zamierzano wykorzystać jeden z tamtejszych kościołów. Wobec przeciągających się starań nabożeństwa odbywały się w sali zajazdu, zaś od roku 1795 w przejętym kościele popijarskim. Zob. Z. Włodarczyk, *Powstanie parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu 1818-1824*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2008, t. 9, s. 65.
- 9 J. Bieda, D. Wiśniewska-Jóźwiak, *Warunki osadnictwa w Łodzi w I połowie XIX wieku w świetle składanych protokołów deklaracyjnych*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2013, t. 16, s. 183-200.

mamy nie tylko do czynienia w działaniach administracyjnych i propagandzie, ale i zaangażowaniem funduszy państwowych. Zmiany granic po wojnach napoleońskich i związane z tym konsekwencje natury społeczno-ekonomicznej, intensywna polityka gospodarcza realizowana przez władze w Warszawie i terenowe (zwłaszcza w województwach kaliskim i mazowieckim), skierowane były na uprzemysłowienie Królestwa Polskiego. Wszystko to połączone z systemem zachęt ekonomicznych i wspieraniem osadnictwa, a co za tym idzie powstającej sieci parafialnej¹⁰. W raporcie Rady Stanu z działalności rządu i położenia kraju w latach 1818-1819 czytamy: „Uporządkowanie parafii dla wyznania ewangelicko-augsburskiego w ciągłym było usiłowaniu Wydziału Wyznań Religijnych i Oświecenia. Dzieło to pomimo niedostatek funduszy (z powodu małej liczby kolonistów, którzy dlatego niełatwo garną się do składek) znacznie jest przygotowywane”¹¹. Postanowienie namiestnika z dnia 18 września 1820 r. nakazywało wspólne działanie zainteresowanych komisji rządowych (spraw wewnętrznych oraz wyznań religijnych) w celu ustalenia miejsca i kosztów związanych z utworzeniem nowych parafii¹².

Jednym z czynników mających wpływ na lokalizację siedzib poszczególnych wspólnot, był fakt istnienia ugruntowanej tradycji osadniczej i co za tym idzie- obiektów sakralnych, służących zarówno potrzebom kleru świeckiego, jak i zakonnego (m.in. Kalisz, Konin, Wieluń, Piotrków). Na potrzeby luteran przeznaczano tam obiekty będące poprzednio we władaniu Kościoła katolickiego¹³. Wspólnoty powstające w ośrodkach mniejszych, bez możliwości przejścia budowli istniejących, skupiały się początkowo wokół pomieszczeń mogących w ograniczonym czasie służyć na potrzeby kultu. Kolejną prawidłowością występującą w procesie powstawania nowych parafii, był fakt, że wierni

10 Prezes Komisji Województwa Mazowieckiego Rajmund Rembieliński wśród istotnych przyczyn ożywionego ruchu migracyjnego wymieniał: służbę wojskową w Prusach oraz zniesienie granicy celnej między Rosją a Polską (list do namiestnika Zajączka z 13 sierpnia 1820 r.). Zob. S. Kieniewicz, *Przemiany społeczne i gospodarcze w Królestwie Polskim (1815-1830). Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1951, s. 291-292.

11 *Obraz Królestwa Polskiego w okresie konstytucyjnym. Raporty Rady Stanu Królestwa Polskiego z działalności rządu w latach 1816-1828*, oprac. J. Leskiewiczowa, F. Ramotowska, Warszawa 1984, s. 104.

12 Art. 7 wspomnianego postanowienia brzmiał: „Zabudowania na kościół ewangelicki i pomieszkanie dla pastora mają być podług miejscowości obmyśłone lub do kosztu na ich wystawienie pomoc udzielona, za zniesieniem się Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z Komisją Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”. Zob. S. Kieniewicz, *Przemiany społeczne...*, s. 288; z nowszych opracowań: *Niemiecy osadnicy w Królestwie Polskim 1815-1915*, red. W. Caban, Kielce 1999; K.P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku*, Łódź 2013.

13 M. Koška, *Rys historyczny supresji niektórych Instytutów Duchownych w Królestwie Polskim, [w:] r. 1819 wykonanej, „Hereditas Monasteriorum”* 2013, t. 3, s. 355-364. Drogi do własnego zboru bywały często skomplikowane, np. w Wieluniu do zniesionego klasztoru paulinów przeniesiono ss. Bernardynki, natomiast w ich kościele ulokowano ewangelików. Szerzej Z. Włodarczyk, *Powstanie parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu...*, s. 61-75.

zamieszkujący miasta, w przyszłości siedziby pastora i kościoła, wykazywali większe zaangażowanie w dzieło tworzenia wspólnoty. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy było choćby oddalenie poszczególnych skupisk wiejskich od siedziby parafii. W wielu przypadkach aktywność rolników skupiała się na tworzeniu filiałów, w których kantor byłby jednocześnie nauczycielem w szkółce elementarnej¹⁴.

Wspomniane wyżej procesy przebiegały niezależnie od tego, iż trwały prace nad regulacjami dotyczącymi funkcjonowania Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim. W tym czasie jego działalność opierała się na mającym prowizoryczny charakter dekrete namiestnika z 22 lutego 1817 r. o powołaniu tymczasowego Konsystorza Ewangelicko-Augsburskiego¹⁵. W 1828 r. doszło do połączenia obydwu konsystorzów ewangelickich (reformowanego i augsburskiego) w Generalny Konsystorz Ewangelicki, stan taki przetrwał do roku 1849¹⁶.

Stanowisko władz województwa kaliskiego zawarto w piśmie do Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (KRWRiOP), w gestii której leżało tworzenie sieci parafialnej: „albowiem powszechnie wiadomo, iż fabrykanci i rękodzielnicy zagraniczni najchętniej obierają swoje siedliska gdzie mogą mieć Dom Modlitwy i księdza, aby po pracy tygodniowej w niedzielę część Stwórcy oddawać mogli”¹⁷. Postępowanie władz miało w takim przypadku charakter rutynowy. Początek aktywności stanowiła najczęściej prośba grupy wiernych o utworzenie nowej parafii. Podnoszono przy tym liczne wątki: liczba wiernych, ich język ojczysty i możliwości finansowe, warunki lokalowe, położenie geograficzne wspólnoty, czy wreszcie czynniki historyczne¹⁸.

Wszystko to dotyczyło również terenów dzisiejszego powiatu i miasta Zduńska Wola¹⁹. Ziemie te przez znaczną część XIX w., były związane administracyjnie z Szadkiem i Sieradzem, jako część obwodu, z czasem powiatu sieradzkiego w województwie,

14 Z tego typu dysonansem spotykamy się m.in. podczas tworzenia parafii w Koninie, szerzej Z. Włodarczyk, *Powstanie parafii ewangelicko-augsburskiej w Koninie*, „Kronika Wielkopolski” 2008, nr 2, s. 22-31.

15 W. Gliński, *Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wobec wspólnot religijnych w Królestwie Polskim w latach 1815-1820*, Warszawa 2002, s. 166.

16 Przyczyny podziału omawia m.in. T. Stegner, *Bóg, protestantyzm, Polska. Biografia pastora Leopolda Marcina Otto (1819-1882)*, Gdańsk 2000, s. 27-28.

17 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Komisja Województwa Kaliskiego/Rząd Gubernialny Warszawski (dalej: KWK/RGW), sygn. 722, Pismo do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, Kalisz, 3 lipca 1818 r.

18 Z. Włodarczyk, *Próba utworzenia parafii ewangelickiej w Krzeczowie w pocz. XIX w.*, NSS 2011, nr 2, s. 41-43. Władze za wszelką cenę starały się ograniczać wpływy obcego duchowieństwa na wiernych osiadłych w Królestwie. Stąd też wieluniowskiemu duchownemu powierzono opiekę nad ewangelikami w tworzącym się Zagłębiu, pomimo sporej odległości, zob. tenże, *Związki ewangelików w Dąbrowie i Będzinie z Wieluniem około połowy XIX w.*, „Ewangelik” 2008, nr 2, s. 53-58.

19 T. Marszał, *Mniejszość niemiecka w Polsce środkowej. Geneza, rozmieszczenie i struktura od końca XVIII w. do II wojny światowej*, Łódź 2020.

guberni kaliskiej (warszawskiej 1845-1866)²⁰. Na obszarze tym położone były dobra rodziny Złotnickich, w tym i Zduńska Wola, posiadająca w momencie powstania parafii ewangelicko-augsburskiej status miasta, choć było to założenie świeżej daty.

Intensywne zabiegi władz spowodowały znaczny przyrost liczby protestantów na terenie Królestwa. Najczęściej byli to przybysze z nieodległego Śląska oraz znajdującego się również we władaniu Prus Wielkiego Księstwa Poznańskiego (Prowincja Poznańska). Swego sposobu na życie szukali tutaj osadnicy z Królestwa Saksonii oraz Czech²¹. Analiza aktów stanu cywilnego prowadzonych przez pierwszych pastorów zduńskowolskiej parafii pozwala wysnuć wniosek, że większość zborowników wywodziła się z prowincji pruskich: Śląsk i Wielkopolska. W ich przypadku można stwierdzić, że w mieście osiedlali się przybysze zarówno z miast (m.in. Zielona Góra, Złotoryja, Ścinawa), jak i wsi (m.in. Świdnik / Streckenbach, Dobromierz / Hohenfriedberg – rejencja legnicka). Byli też ewangelicy pochodzący z sąsiadujących z Królestwem terenów rejencji opolskiej, jak choćby w przypadku Jana Wielgosza, owczarza w Paprotni. Wszyscy oni przynosili ze sobą nie tylko różne doświadczenia, nawyki i umiejętności, ale również wiarę przodków.

Pierwsze kilkanaście lat istnienia Królestwa Polskiego to czas formalizowania istnienia wspólnot, m.in. w Sobiesękach (poprzednio Iwanowice), Wieluniu, Pabianicach, Piotrkowie, Koninie, Przedeczu, czy wreszcie Zduńskiej Woli (1829)²². Wszystkie one stanowiły zasadniczy zrąb powołanej w roku 1828 diecezji kaliskiej (obok warszawskiej i płockiej)²³. Zabiegi mające na celu osiedlenie przedstawicieli rzemiosł włókienniczych na terenie swych majątności podjął również Stefan Złotnicki. Dziedzic prowadził akcję propagandową mającą na celu przyjazd osadników do jego dóbr. Podobnie postępowali i inni m.in. Tomasz Ostrowski (Tomaszów) czy Rajmund Rembieliński, który wysłał

20 Omawiany okres: koniec XVIII i XIX w. to czas wielokrotnych zmian administracyjnych, por. m.in. B. Szczepański, *Wschodnia część Wielkopolski w latach 1815-1918*, [w:] *Dzieje Wielkopolski. Tom II, lata 1793-1918*, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1973, s. 759-761; Z. Włodarczyk, *Gmina Zduńska Wola w wieku XIX...*, s. 39-47.

21 Niestety, pojawiające się błędy w zapisie nazw miejscowości czy też kraju pochodzenia, nie pozwalają w wielu przypadkach na trafne określenie miejsca pochodzenia, np. w przypadku owdowiałego Henryka Holemuellera z „miasta Kreye we Fogtlandii, księstwa Reis, Królestwa Saskiego” (zapewne chodzi o Kröstau, w Vogtlandkreis). Zob. Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Zduńskiej Woli (dalej: ASC Zduńska Wola), sygn. 1, Akta małżeństw 1831, akt nr 3. Wielokrotnie też błędnie określano przynależność administracyjną, np. śląski Milicz lokowano w Wielkim Księstwie Poznańskim.

22 W tym samym okresie tworzone, m.in. parafię w pobliskich Pabianicach (*Hundert Jahre göttlicher Gnade und Arbeit an der ev. luth. Gemeinde zu Pabjanice. Sind sie auch Dir zum Segen geworden? 1827-1927*, [bmw] 1927) i Brzezinach (E. Kneifel, H. Richter, *Die evangelisch lutherische Gemeinde Brzeziny bei Lodz/Polen 1829-1945*, Vierkirchen/Schwaben 1983; E. Kneifel, H. Richter, *Ewangelicko-luterańska parafia Brzeziny koło Łodzi 1829 r.- 1945 r.*, Łódź 2010).

23 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Plauen 1937, passim.

urzędnika Benona Benedykta Tykiela incognito do Królestwa Saksonii²⁴. Dzięki staraniom Złotnickiego w Zduńskiej Woli osiedliła się liczna grupa sukienników i płócienników. Byli to zarówno ewangelicy, jak i mniej liczni katolicy. Pierwsi z nich podjęli zabiegi mające na celu utworzenie w tym mieście parafii, czemu sprzyjał fakt, że kolonie zamieszkałe przez wyznawców tej religii istniały w otaczających miasto wsiach. Prawie równocześnie z otrzymaniem praw miejskich, lokalna wspólnota ewangelicka podjęła decyzję o budowie kościoła, niedługo potem władze wyraziły zgodę na powstanie parafii.

Utworzenie parafii

Zabiegi Złotnickiego mające na celu sprowadzenie do swoich dóbr kolonistów czynnych w zawodach włókienniczych miały wszechstronny charakter. Wszystko to, poczynawszy od przygotowania stosownych planów i wydzielenia działek, poprzez akcję propagandową, prowadzoną na rzecz osiedlania się w Zduńskiej Woli. Jednym z warunków uzyskania akceptacji potencjalnych mieszkańców było zapewnienie im łatwego dostępu do miejsc kultu, opieki właściwego duchownego oraz szkoły. Jednocześnie też wszystko to stanowiło część oferty prezentowanej władzom Królestwa Polskiego (Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji) i uzyskało ich aprobatę, dzięki czemu znalazło się w akcie wydanym przez namiestnika Józefa Zajączka, który miał „wynieść niniejszym na miasto osadę rękodzielniczą” (25 października 1825).

Niezależnie od wspomnianych powyżej zabiegów dziedzica, potrzebna była mobilizacja osadników wokół idei budowy kościoła i powołania parafii, zapewnienie decydentów o chęci wsparcia władz w dziele powołania parafii i świadczeniach finansowych na jej rzecz. Zapewne nie bez starań Złotnickiego zebrali się wierni, którzy poparli pomysł wysłania pisma do władz Królestwa (list datowany „Zduńska Wola w województwie kaliskim 14 października 1825 roku”). Dziedzic stał się orędownikiem zduńskowolskiej społeczności, pragnącej powołania wspólnoty. Równocześnie w piśmie zawarto dane dotyczące jej stanu, posiadanych środków i potrzeb. Wyraźnie zaakcentowano korzyści płynące z posiadania parafii – zarówno dla monarchii, jak i skarbu. Zwyczajowo tego typu wystąpienie kolatora dawało początek działań podejmowanych przez KRWRiOP²⁵:

„Do Najwyższej Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
W życiu ludzkim religia jest nie tylko do pociechy w troskach i dolegliwościach, ale i do wpajania w ludzi ich powinności względem monarchy kraju i bliźniego, możność zaś wykonywania ich obrządków utwierdzi ludzi w ich obowiązkach i rozgałęzia chwalebne jej skutki. Przeciwnie zaś brak tego najsmutniejszą dla ludzi i kraju rokuje obawę. W tem to przekonaniu gdy 4000 ludzi zagranicznych rzemieślników osiadło na zamieszkanie w Zduńskiej

24 K.P. Woźniak, *Rajmund Rembieliński. Wizjoner i menadżer Łodzi przemysłowej. Raporty z lat 1824-1830*, Łódź 2016, s. 53-54; *Materiały do dziejów uprzemysłowienia Królestwa Polskiego. Raporty prezesów Komisji Województwa Kaliskiego z lat 1823-1832*, oprac. K. Badziak, K.P. Woźniak, Łódź 1998.

25 AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (dalej: CWWKP), sygn. 1183.

Woli podpisany jako wójt widząc między temiż wyznania ewangelickiego 1860 dusz, a wyznania katolickiego 800 dusz nie posiadających języka polskiego, a tym samym nie mogących profitować z słowa bożego w świątyni parafialnej katolickiej, ośmielał się u stóp najjaśniejszego Pana łaskawie nam panującego pod bytność w Zduńskiej Woli dnia 20 maja rb. najpokorniejsze przedstawienie złożyć z prośbą o wsparcie na poniżej brakujące fundusze²⁶

1. Wystawienie kościoła, domu dla pastora i szkoły ewangelickiej podług anszlagu przez Komisję W^{two} Kaliskiego zaaprobowanego ma kosztować złotych polskich 28 000.

Fundusze zaś przez podpisanego i mieszkańców wyznania ewangelickiego złożone wynoszą zł pol. 12 000.

Przezo do funduszu budowlanego brakuje zp. 16 000.

2. Na utrzymanie ciągle pastora i służ kościelnych potrzeba rocznie funduszu zł polskich 1800. U projektowanego na ten przedmiot funduszu i zapewnionego rocznie jest tylko 1000. Niedostaje więc do każdorocznych wydatków zł pol. 800.

3. Kościół parafialny ma szczupłe fundusze od lat 16^{tych} zamieszkały proboszcz miejscowy języka niemieckiego nie posiada utrzymanie więc wikarego z tem językiem jest potrzebne, a na fundusz dla niego brakuje rocznie zł pol. 600.

Wiadomo jest podpisanemu, że Najjaśniejszy Pan zwrócił swoją wysoką uwagę na tę u stóp jego złożoną prośbę i takową zakomunikował najwyższej komisji, w takim więc składzie rzeczy upraszam pokornie przy wyluszczeniu powyższych potrzeb dla gminy Zduńskiej Woli o łaskawe przyspieszenie wskazania funduszu na ten przedmiot, czego tym pewniej spodziewam się, gdy przez osiedlenie się tych cudzoziemców skarb zyszcze [zyska] znaczny dochód z poboru konsumpcyjnego i innych, które z lat czterech wystarczyłyby na spełnienie upraszanej pomocy”.

Droga do ostatecznej akceptacji była jednak długa, wymagała czasu i wielu starań. Władze starały się tworzyć struktury silne ekonomicznie – niewymagające znacznych dopłat ze skarbu. Wiele podobnych próśb zweryfikowano negatywnie. Ostatecznie, po kilku latach zabiegów, utworzono w Zduńskiej Woli oficjalnie parafię – o powodzeniu starań z całą pewnością zdecydowała liczba zborowników oraz zobowiązania dziedzica podjęte wcześniej, podczas zabiegów o nadanie praw miejskich.

Nie bez znaczenia jest tutaj koincydencja czasowa: pismo do KRWRiOP o kilkanaście dni wyprzedzało akt nominacyjny z 25 października 1825 r., w którym kwestie związane z powołaniem, a co za tym idzie, materialną stroną istnienia parafii, znalazły poczesne miejsce (art. 7 i 8). Pierwszy z nich traktował o mających powstać w mieście szkołach. Złotnicki zobowiązał się wydzielić dwa place o podobnej rozległości z przeznaczeniem na placówki dla dzieci obydwu wyznań („po wieczne czasy”). Każdorazowi nauczyciele mieli otrzymać „po 136 prętów osiemdziesiąt jeden pręcików kwadratowych gruntu na ogród”²⁷. Dziedzic zobowiązał się wesprzeć miasto w budowie, a na ten cel

26 Aleksander I w dniach 17-22 maja 1825 r. dokonał objazdu województw: kaliskiego, mazowieckiego i płockiego, „Gazeta Warszawska” 1825, nr 80, s. 1; nr 82, s. 1.

27 Namiestnik posługiwał się nowopolskimi jednostkami miar powierzchni (rolne) – co stanowiło prawie 2538 m² (ok. 0,253 ha). Zob. I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad*

miał przeznaczyć 1500 zł – po połowie dla każdej konfesji. Przewidywany czas w jakim dominium winno wypełnić swe zobowiązania to jeden rok. Jednocześnie, zobligowano dziedzica do przekazania 3 „siągów” (ok. 12 m³) miękkiego drewna na opał dla każdej ze wspomnianych szkół. Nie dotyczyło to zwózki, do której zobligowani byli mieszczanie.

Kolejny, art. 8 omawianego aktu dotyczył kościoła. Namiestnik zobowiązywał dominium do ofiarowania (bezpłatnie) placu na rzecz budowli „dla gminy ewangelicko-augsburskiej i domu dla pastora” przy ul. Maurycego (ob. Getta Żydowskiego)²⁸. Nie dość na tym: Złotnickiego zobowiązano do ofiarowania 50 tys. sztuk cegły, drewna budowlanego oraz 1200 zł. Nie zapomniano o ogrodzie i łące dla każdorazowego pastora. Na pierwszy z nich dziedzic zobowiązany był przeznaczyć „dwie morgi, dwieście dwadzieścia prętów osiemdziesiąt sześć pręcików kwadratowych”. Zdecydowanie mniejsza łąka obejmowała 273 pręty² i 62 pręciki². Podobnie jak poprzednie darowizny na rzecz wspólnoty ewangelickiej były one „bez czynszu na zawsze”. Na uposażenie pastora składało się również 5% z kwoty 6 tys. zł złożonych na dobrach Zduńska Wola, płaconych co kwartał „z dołu”. Pomyślano również o cmentarzu, na który wyznaczono działkę o powierzchni niespełna 274 pręty kwadratowe²⁹.

Bezpośredni nadzór nad tworzeniem parafii spoczywał na Komisji Województwa Kaliskiego (KWK), która w piśmie do KRWRiOP, podpisanym przez prezesa Stanisława Stadnickiego, informowała o efektach przygotowań. Do prac nad tworzeniem parafii delegowano specjalnego urzędnika, który przyjmował od wiernych deklaracje przystąpienia do wspólnoty i zobowiązania uiszczania składek na jej potrzeby. Wśród 1900 zborowników zdecydowana większość zamieszkiwała w samym mieście – 1121, natomiast w podmiejskich koloniach było ich: Opiesin – 91, Stęszycze – 88, Kawęczynek – 27, Zduny – 92, Rojków – 25, Paprotnia – 86, Zamłyniec – 30, Zborowskie – 88, Annapole – 72, Bałucz – 69, Gajewniki – 40, Pratków – 53, Jurydyka Zduńska Wola – 18. W sumie zobowiązania na potrzeby wspólnoty wynosiły 1859 zł 20 gr. Większość tej kwoty stanowiły zobowiązania wiernych – 1459 zł 20 gr. Dodatkowo dominium Łask, zobowiązało się przeznaczyć na ten cel 100 zł rocznie, pozostałe 300 zł płać dziedzic. Potrzebne na utrzymanie wspólnoty środki zamierzano otrzymać poprzez przekazanie dodatku (450 zł), płaconego dotychczas przez rząd pastorowi przyjeżdżającemu do Ła-

historią XIX i XX wieku, t. 1, Warszawa 1967, s. 20.

28 Na potrzeby urządzenia domu modlitwy w Zduńskiej Woli, zakupiono stary budynek owczarni w pobliskim Opiesinie za 590 zł i przeniesiono go na ul. Maurycego. Pierwsza drewniana, zborowa kaplica, została poświęcona 28 października 1827 r. Obok sali modlitwnej (po lewej stronie budynku) znajdowała się sala szkolna i mieszkanie dla nauczyciela i zarazem kantora (po prawej stronie). Zob. G. Lehmann, *Geschichte...*, s. 10; A. Michalski, *Stosunki ludnościowe i wyznaniowe...*, s. 29; D. Pawelec, E. Pohl, M. Wójcik, *Protestanci w Zduńskiej Woli...*, s. 5; J. Stulczewski, *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli...*, s. 113.

29 AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 2089, k. 3-18. Wierni ze Zduńskiej Woli wielokrotnie występowali o pomoc do władz w sprawie budowy kościoła – tak było choćby 16 września 1833 r., kiedy to „Starsi Zgromadzenia Sukienników” podali petycję przejeżdżającemu przez miasto Mikołajowi I. Zob. tamże, CWWKP, sygn. 1183, k. 63.

sku, na rzecz parafii w Zduńskiej Woli („Łask ma być afliiowany do Zduńskiej Woli”). Całość uzupełniały dochody określone jako „niestałe”, a kwoty zostały określone szacunkowo. Były to: opłaty „iura stolae”³⁰ (600 zł); ławki kościelne (50 zł) i woreczek kościelny (100 zł), co w zamierzeniu miało przynosić rocznie 750 zł. Razem, po stronie przychodów, wyliczono 3059 zł 20 gr. Większość uzyskanych tą drogą środków stanowiły uposażenie pastora – 2500 zł. Zdecydowanie mniej – 400 zł przewidziano dla kościelnego. Natomiast reszta z tak zebranego funduszu, przeznaczona była na „utrzymanie budowl i opędzenie innych nieprzewidzianych wydatków”. Po uzyskaniu akceptacji władz w Warszawie, prezes Piwnicki przewidywał, że „gmina przystąpi do powołania i obrania któregoś kandydata teologii na pastora”. Zwłaszcza, jak wspomniano wcześniej: „posiada obszerny dom modlitwy, który tym czasem miejsce kościoła zastąpić może”³¹.

Raport KWK przekazany został celem zaopiniowania do Generalnego Konsystorza Ewangelickiego. Jego urzędnicy zwrócili uwagę na brak zakrystiana („zapomniano”) wśród służb kościelnych oraz na fakt, że środki z opłat „iura stolae” tradycyjnie nie włącza się bezpośrednio do etatu [budżetu]. Konsystorz proponował, by stosowna adnotacja o tego typu przychodach znalazła się poza formalnym budżetem („dodać w uwagach”)³².

Przeciągające się prace nad zatwierdzeniem „etatu”, zmusiły Złotnickiego w czerwcu 1829 r., do przypomnienia władzom o trwających już cztery lata staraniach. Jednocześnie dziedzic jeszcze raz zaznaczył, że parafia nie potrzebuje zakrystiana. Obowiązki te miał wypełniać przewidziany etatem kantor lub nauczyciel szkoły ewangelickiej³³. Taki rozdział funkcji budził w dalszym ciągu sprzeciw konsystorza. Ostatecznie, decyzją nr 8594 Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z dnia 23 lipca 1829 r., zatwierdzono powstanie parafii ewangelickiej w Zduńskiej Woli³⁴.

30 Iura stolae, z łac. prawa stół – jedna z form zapewnienia duchownym środków utrzymania z tytułu spełniania usług religijnych.

31 AGAD, CWWKP, sygn. 1183, k. 8-9.

32 Tamże, k. 13-14. Ostatecznie taksa została zatwierdzona 20 marca 1832 r. Płatników podzielono na trzy klasy w zależności od zamożności. Zawierała 15 pozycji obejmujących urodzenia, małżeństwa i zgony. Ich rozwinięcie stanowiły akty cywilne oraz oprawa obrzędów. Najwyższa opłata przewidziana była za mowę pogrzebową w kościele – 12 zł, to samo na cmentarzu – 9 zł. Za chrzest stosownie do klasy płatnika pobierano 3 zł, 1 zł 15 gr [1 zł = 30 gr] oraz 1 zł od najuboższych (tamże, k. 36-40). Kolejna taksa sporządzona dla Georga Wendta, tak jak i poprzednia opierała się na dekrete króla saskiego z 22 lutego 1809 r. Zob. tamże, k. 148.

33 Dziedzic w tym czasie przebywał w Warszawie, zamieszkiwał przy ul. Podwale nr 497. Zob. tamże, k. 16-17, Pismo z 25 maja 1829 r.

34 E. Kneifel, *Zduńska-Wola...*, s. 199; G. Lehmann, *Geschichte...*, s. 10; J. Stulczewski, *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli...*, s. 113.

Duchowni

Mieszkający wokół Zduńskiej Woli osadnicy-ewangelicy nie byli całkowicie pozbawieni opieki duchownych. Niestety, brak jest pewnych informacji na ten temat, zarówno w okresie staropolskim, jak i w czasach Prus Południowych. Wiadomo, że po likwidacji siedziby kamery w Piotrkowie (1798), zamieszkałymi w tym mieście wiernymi zajmował się kapelan wojskowy Schramm³⁵. Niewiele też wiadomo o działalności Friedricha Georga Tuve, w latach 1801-1829 pastora w Brużycy Wielkiej koło Aleksandrowa, następnie do śmierci (1830) w samym Aleksandrowie. Ten urodzony w księstwie Halberstadt duchowny zajmował się ewangelikami rozsianymi w terenie. Podczas swoich objazdów spotykał się wiernymi w miejscowościach: Łódź, Zgierz, Konstantynów, Ozorków, Łęczycza, Nowosolna, Brzeziny, Piotrków, Pabianice, Łask, Wieluń, Częstochowa czy wreszcie Zduńska Wola³⁶. Aktywność duszpasterską wykazywał również pastor Friedrich Christoph Rüdiger z Łasku (do 1824), który opiekował się wiernymi z Piotrkowa. Niewykluczone, że i ewangelicy zamieszkalni na zachód od centrum jego parafii, znajdowali w nim swego duszpasterza³⁷.

Twierdzenie Józefa Śmiałowskiego, jakoby ewangelicy zamieszkujący Zduńską Wolę początkowo przynależeli do parafii w Słupcy, należy uznać za niezasadne, gdyż w mieście tym nie istniała wówczas zorganizowana wspólnota luterńska. Błąd ten został następnie powielony przez kolejnych badaczy, co przyczyniło się do jego utrwalenia w literaturze przedmiotu³⁸.

Jedną z istotnych spraw, które przyszło rozwiązać tworzącej się wspólnocie, był wybór duchownego, zaakceptowanego nie tylko przez większość wiernych. Parafianie skłonni byli poprzeć pastora Johanna Wilhelma Augusta Ostydyło z Sobieszków. Jednak kandydatura ta nie znalazła poparcia patrona parafii – Złotnickiego. Ostatecznie 20 września 1830 r. wybrano proboszczem Wilhelma Biedermanna, który przyjechał z Płocka, a w jego przypadku dziedzic nie wnosił sprzeciwu. Tym samym w styczniu 1831 r. pierwszy zduńskowolski proboszcz objął urzędowanie. Wcześniej kandydat wygłosił dwa kazania: po polsku i niemiecku, co przyjęto „z ukontentowaniem”. W sporządzonym na tę okoliczność protokole zwracano uwagę na jego znajomość języka polskiego („korzyść wielka”). Również tego samego dnia ogłoszono instrukcję, zawierającą wskazania dla mającego podjąć swe obowiązki pastora³⁹.

Pochodzący z Niemiec przodkowie Biedermanna, osiedlili się w Zdunach (ob. pow. Krotoszyn), gdzie angażowali się w różne przedsięwzięcia gospodarcze, posiadając m.in. młyn wodny. Najpewniej, dobrze radzili sobie na polu zawodowym, skoro stać ich było

35 Wokół osoby pastora Schramma narosło wiele niejasności: E. Kneifel przypuszcza, że duchowny ten po roku 1799 przeniósł się do Gniezna, gdzie zmarł w 1823 r., szerzej tenże, *Die Pastoren...*, s. 165; tenże, *Geschichte...*, s. 96. Badacze przeszłości Gniezna uważają, że pastor Schramm przybył do tego miasta ok. roku 1804. Zob. J. Wąsicki, *Kościół protestancki w Gnieźnie 1795-1806 r.*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 465.

36 E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 175.

37 Tenże, *Geschichte...*, s. 102, 104; tenże, *Die Pastoren...*, s. 157.

38 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola...*, s. 219.

39 AGAD, CWWKP, sygn. 1183, k. 47-49; E. Kneifel, *Die evangelisch...*, s. 199.

na edukację synów: w Kaliszu, a następnie w Warszawie, gdzie kształcili się Wilhelm i młodszy Daniel. Według księgi zapisowej Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego, Wilhelm rozpoczął kształcenie 20 października 1822 r. (nr kolejny 1958/490), przedstawił świadectwa kaliskiego gimnazjum i został przyjęty na Wydział Nauk i Sztuk Pięknych (sekcja „Nauki Piękne”). Dwa lata później (1824), w podobnym celu do Warszawy przybył jego młodszy brat Daniel (z czasem pastor w Pabianicach), który rozpoczął studia w 1824 r. Trzeba zauważyć, że w tym czasie Wydział Teologiczny Uniwersytetu Warszawskiego nie kształcił młodzieży ewangelickiej i z tego powodu, zarówno Wilhelm, jak i jego brat Daniel, kształcili się w Berlinie, po uzyskaniu stypendium od władz Królestwa Polskiego.

Młody pastor zawarł związek małżeński z Augustą Rozalią Jehryng (ur. 1805 r. w Łobżenic⁴⁰). Powszechnie znani byli jego potomkowie, łódzcy przemysłowcy: syn Robert, który wraz z małżonką sprawował pieczę nad domem sierot ewangelickich oraz wnuk – dr Alfred Biedermann.

Według zachowanych ksiąg stanu cywilnego, obowiązki pastora w Zduńskiej Woli Biedermann spełniał od 23 stycznia 1831 do 1 listopada 1836 r. Brak jest szczegółowych informacji dotyczących tego, dlaczego opuścił on to miasto, by objąć parafię w Dąbiu (1836-1845). Zapewne po części, było to pokłosiem sporów z pełniącym obowiązki kantora i nauczyciela Johannem Hoppe. Jeden z zarzutów podnoszonych przez Hoppego dotyczył podporządkowania się poleceniom władz powstańczych w roku 1831. Delator nie liczył się z faktem, że duchowni zostali po powstaniu amnestionowani, gdyż wykonywali polecenia władz. Po kilku latach Biedermann zmuszony był opuścić Dąbie, na skutek bliżej nieokreślonego konfliktu z konsystorzem. Podobnie rzecz się miała w Babiaku, gdzie po niespełna roku, został odwołany ze stanowiska administratora. Zmarł w Lutomiersku we wrześniu 1851 r.⁴¹

Po jego odejściu obowiązki pastora wypełniał, jak świadczą wpisy w księgach stanu cywilnego – pastor Hermann Hinz (1 grudnia 1836 – 29 marca 1837), z czasem został on powołany na pastora w Koninie. Po jego wyjeździe, jako administrator pracował ks. Eduard Künzel (do 14 lipca 1837). Ten urodzony w Kaliszu duchowny, absolwent uniwersytetu we Wrocławiu, przeszedł ze Zduńskiej Woli do parafii Nowosolna.

Ważne miejsce wśród duchownych odwiedzających miasto w okresie tworzenia parafii zajmował Georg Wendt (1794-1856), który znalazł uznanie wśród miejscowych. Wendt urodził się w Osnabrück, jako syn Jana Henryka i Reginy z domu Strick, siodlarzy. Nauki początkowe pobierał w szkole elementarnej w rodzinnym mieście, tam też kształcił się w gimnazjum. Niestety, „stosunki rodzinne” nie pozwoliły mu na jego ukończenie,

40 Łobżenica – dziś miasto w woj. wielkopolskim, w pow. pilskim, siedziba gminy miejsko-wiejskiej Łobżenica, ok. 24 km na południowy zachód od Złotowa.

41 E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 60; tenże, *Die evangelisch...*, s. 199-200; R. Gerber, *Studenci Uniwersytetu Warszawskiego 1808-1831. Słownik biograficzny*, Warszawa 1977, passim; W. Kuźko, *Biedermannowie. Dzieje rodziny i fortuny (1730-1945)*, Łódź 2000; S. Pytlas, *Zur Beteiligung der an bei der Entstehung der Industriestadt Łódź im 19. Jahrhundert*, „Studia Historiae Economicae” 2009, t. 27, s. 49-63.

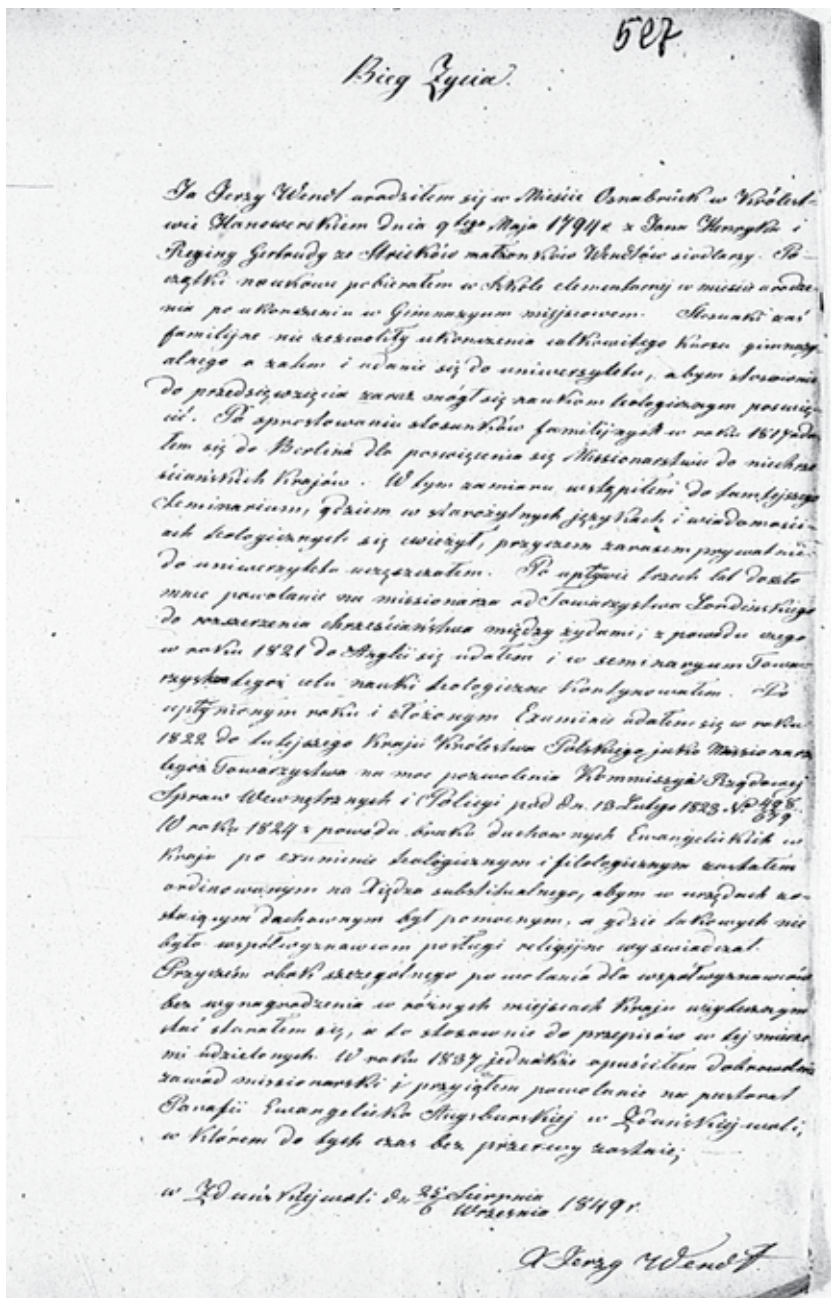
a co za tym idzie, podjęcia studiów uniwersyteckich. W roku 1817 udał się do Berlina, gdzie kształcił się w tamtejszym seminarium – zamierzał podjąć pracę misyjną w „krajach niechrześcijańskich”, z własnej woli poszerzał swą wiedzę, słuchając wykładów na nowo powstałym uniwersytecie. W 1821 r. wyjechał do Anglii, gdzie kontynuował naukę, przygotowując się do pracy misyjnej. Po złożeniu stosownych egzaminów przyjechał do Królestwa Polskiego (1822), wysłany do pracy misyjnej przez Londyńskie Towarzystwo Krzewienia Chrześcijaństwa wśród Żydów, stosowne pozwolenie władz polskich (Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji), uzyskał w roku następnym. Jak pisał we własnoręcznie sporządzonym życiorysie: „z powodu braku duchownych ewangelickich” zdał kolejne egzaminy i został ordynowany na księdza „substutualnego”, który opiekował się wiernymi podczas wakatu na stanowisku pastora. W roku 1837 opuścił dobrowolnie zawód misjonarski i przyjął powołanie „na pastorat” w Zduńskiej Woli⁴².

Wspólnota zduńskowolska wybrała go swym duszpasterzem, w podjęciu takiej decyzji pomógł fakt, że duchowny ten znany był parafianom od początku swej pracy na terenie Królestwa Polskiego – przybył do Piotrkowa jako misjonarz, w swych podróżach po Królestwie nie omijał Zduńskiej Woli. Bezpośrednio przed powołaniem, przebywał w Kielcach, gdzie zajmował się sprawami powstającej w tym mieście parafii. Do starań o stanowisko w Zduńskiej Woli zachęcali go członkowie dozoru kościelnego: Wilhelm Wilde, August Seidel i Carl Rudolph. Zapewniali, że z pewnością zostanie wybrany, albowiem: „powszechna miłość i pełne zaufanie, które zdobył sobie podczas poprzednich objazdów nieosłabione żyją w naszych sercach”. Wybory nowego zwierzchnika parafii miały miejsce 10/22 lutego 1837 r. Pod protokołem podpisani byli nie tylko członkowie kolegium kościelnego, ale i Złotnicki jako „Kollator” oraz burmistrz Szymon Sarnecki. Wendt nie był jedynym kandydatem: w szranki stanęli znany wiernym z krótkiej bytności w mieście Hermann Hinz oraz pastor Gottlieb Rosenthal⁴³. Zdecydowanie najwięcej głosów oddano na Wendta – 185, Hinz uzyskał tylko 17, zaś pastora Rosenthala nie wskazał nikt. Wybory duchownych były jawne, sporządzano stosowny protokół, poszczególne głosy zapisywano. Dopuszczano również głosowanie grupowe: Fryderyk Lauban w imieniu 17 okupników z Annopola/Annafeld wotował za Wendtem. Ostateczna aprobata władz dla wybrańca parafian nastąpiła po zbadaniu jego poglądów politycznych oraz aktywności podczas powstania listopadowego. Jak wynika z raportu policyjnego, Wendt przebywał przez cały ten czas w Lublinie i nie występował czynnie przeciwko „prawowitej władzy”⁴⁴. Nowy pastor pozostawał w Zduńskiej Woli do swej śmierci – zmarł 21 sierpnia 1856 r. i został pochowany na miejscowym cmentarzu ewan-

42 Szerzej o działalności Towarzystwa czytaj A. Jagodzińska, *„Duszozbawcy”? Misja i literatura Londyńskiego Towarzystwa Krzewienia Chrześcijaństwa wśród Żydów w latach 1809-1939*, Kraków-Budapeszt 2017; AGAD, CWWKP, sygn. 1183, k. 527, Własnoręczny życiorys ks. Wendta („Bieg życia”) z 25 sierpnia / 6 września 1849 r.

43 Zapewne w tym przypadku chodzi o Gottlieba Rosenthala pastora w Węgrowie (1832-1836), następnie krótko w Michałkach i Sierpcu (1837-1863), szerzej E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 156.

44 AGAD, CWWKP, sygn. 1183, k. 150-166.

Ryc. 1. Własnoręcznie sporządzony w języku polskim życiorys („Bieg Życia”)

ks. Georga (Jerzego) Wendta, 1849

Źródło: AGAD, CWWKP, sygn. 1183, k. 527

gelickim⁴⁵. Wdowa Wilhelmina (Henrietta) z Nussbaumów (ur. w Neuchâtel, Szwajcaria), do śmierci w 1868 r. zamieszkiwała w Sieradzu, gdzie spoczęła na miejscowym cmentarzu⁴⁶.

Życie wewnętrzne parafii

Pochodzący z końca lat 30. XIX w. wykaz płatników składki, wyszczególnia 529 rodzin liczących 2544 osoby. Wśród nich znaleźć można osoby ubogie, najczęściej były to owdowiałe kobiety wraz z potomstwem, zamieszkujące kątem u bogatszych („wdowa lokatorka”) – biedacy nie płacili składki. Podobnie rzecz się miała z osobami określanymi jako „niestałego pobytu”, tak było choćby w przypadku dwóch cieśli z rodzinami, pracujących w Męckiej Woli, ci również nie płacili składki. Najzamożniejsi, w sumie 25 osób (w tym 7 w Sieradzu) stanowili elitę wśród członków zboru. Należeli do niej lekarze, kupcy, aptekarze i właściciele ziemscy.

Na początku lat 40. XIX w., do członków zboru zaliczano 662 „familie” – w sumie 2813 osób⁴⁷. Według zestawienia z 1849 r., parafia liczyła 678 płatników głównych składki kościelnej („familii”), co stanowiło 2821 „dusz”. Największym skupiskiem wiernych, była oczywiście Zduńska Wola, gdzie w tym czasie zamieszkiwało 235 płatników wraz z rodzinami, w tzw. Jurydyce Zduńskiej Woli było ich 20. Wśród nich dominovali tkacze – 119. Kolejną pod względem liczebności grupę stanowili sukiennicy – 49. Wśród innych przedstawicieli rzemiosł związanych z produkcją włókienniczą wymienić należy: 10 postrzygaczy, 4 farbiarzy, 2 pończoszników, 2 tasiemkarzy. Co ciekawe, wśród zamieszkujących w tym czasie Szadek i Sieradz ewangelików, nie było zarówno tkaczy jak i sukienników, a wyszczególniono tam odpowiednio po jednym farbiarzu. Wśród przedstawicieli rzemiosł spożywczych w Zduńskiej Woli najwięcej było piekarzy – 10, rzeźników-ewangelików było w mieście 8, ponadto 7 młynarzy (liczni przedstawiciele tego rzemiosła zamieszkiwali w okolicznych wsiach) oraz 2 olejarzy. Wielu wykonujących zawody związane z produkcją włókienniczą, zamieszkiwało w okolicznych wsiach, były jednak i takie, w których wszyscy ewangelicy zajmowali się rolnictwem: Nowe Miasto, Rojków, Janiszewice, Bałucz, Izabelów, Pratków, Zamłynie, Annapole, Zborowskie. W tym czasie do parafii należeli wierni zamieszkujący miejscowości: Opiesin Kolonia – 30, Stęszycze Kolonia – 30, Zduny Kolonia – 18, Porębie Kolonia – 15, Ogrodzisko Kolonia – 16, Polków Wieś – 2, Paprotnia Kolonia – 24, Swędzieniejewice Wieś – 1 (młynarz), Nowe Miasto Kolonia – 14 (wszyscy rolnicy – „gospodarze”), Rayków Kolonia (Rojków) – 5 („gospodarze”), Wygielzów Wieś – 1 (kowal), Kozuby Wieś – 1 (młynarz), Kostrzyce Wieś – 1 (młynarz), Rozomysł (Rozomysł) Kolonia – 7,

45 Zabytkowy grób pastora G. Wendta został odnowiony przez Towarzystwo Przyjaciół Zduńskiej Woli za datki zebrane w 2018 r. podczas VII kwesty na rzecz renowacji nagrobków na starym cmentarzu w Zduńskiej Woli.

46 E. Kneifel, *Die evangelisch...*, s. 200-201, tenże, *Die Pastoren...*, s. 180.

47 AGAD, CWWKP, sygn. 1183, k. 238-398.

Ostrów Kolonia – 3, Janiszewice Wieś – 13, Krączeszyn Kolonia (gm. Bilew) – 7, Bałucz Kolonia – 9, Izabelów Kolonia – 20, Pratków Kolonia – 7 („gospodarze”), Zamłynie Kolonia – 16, Annopole Kolonia – 18, Zborowskie Kolonia – 19, Szadek Miasto – 16, Szadek Starostwo – 9, Łobucka (Łobudzka) Wola Kolonia – 2 (Wilhelm Bergemann – dziedzic), Łobudzice Kolonia – 66, Johannów Kolonia (Janów) – 9, Pieronów (Piorunów) Wieś – 2, Pruszniewice (Prusinowice) – 5, Boczki – 1 (dziedzic Wilhelm Nenski [sic!])⁴⁸, Kobyla Wieś – 2, Sieradz – 33 płatników składki⁴⁹.

Odległość od centrum parafii i związane z tym niedogodności, wpływały na fakt, że w niektórych miejscowościach przynależność do określonej wspólnoty bywała sprawą sporną. Wymagała interwencji zarówno samych pastorów, jak i konsystorza. Jedno z większych skupisk tworzyli wierni zamieszkali, w znacznym oddaleniu od Zduńskiej Woli, na terenie obwodu (następnie powiatu) sieradzkiego w Wolnicy Grabowskiej, po powstaniu (1847) kolonii Wólka Będkowska. Zamieszkujący ją ewangelicy, wbrew pierwotnym ustaleniom, postanowili dobrowolnie przyłączyć się do wieluńskiej wspólnoty. Kolonia Wolnica Grabowska powstała w okresie Prus Południowych na terenie dóbr Grabówka. Brak informacji skąd pochodzili pierwsi osadnicy, być może z Wirtembergii, tak jak większość kolonistów osadzanych na ziemiach polskich w tym okresie. W 1839 r. zamieszkiwały w niej 203 osoby wyznania ewangelicko-augsburskiego, w samej wsi 6. Jak wynika ze sporządzonej w okresie międzywojennym karty rejestracyjnej parafii ewangelickiej w Wieluniu, ok. 1800 r. wystawiono tutaj drewniany dom modlitwy⁵⁰.

W końcu lat 30. XIX w., pastory ze Zduńskiej Woli Georg Wendt i Wielunia Samuel Gottlieb Sachs postanowili wyjaśnić sporną dotychczas sprawę przynależności parafialnej tamtejszych luteran. Faktem kuriozalnym jest, że miejscowi ze względów praktycznych pragnęli by śluby i chrzty pozwolono im odbywać w najbliższym kościele katolickim, czyli w Burzeninie. Natomiast jeśli chodzi o spowiedź, wybrali pastora wieluńskiego (pochodził z Rawicza, syn osiadłych tam od pokoleń sukienników), jako że ten władał biegle językiem polskim i niemieckim, czego nie można było powiedzieć o pastarze ze Zduńskiej Woli, który jako młody człowiek przybył z Niemiec. O takim wyborze, oprócz kompetencji językowych ks. Sachsa, zadecydowały również odległości: 1 mila do Burzenina, 3 do Zduńskiej Woli i 4 do Wielunia. Przeszkodą w utrzymywaniu regularnych kontaktów ze Zduńską Wolą była rzeka Warta, której coroczne kaprysy, uniemożliwiały dojazd do tej miejscowości. Na dostanie się do siedziby parafii potrzeba było 2 dni, a podróż nie była pozbawiona ryzyka, zwłaszcza nocą. Troskę kolonistów

48 Wilhelm Nencki (zm. 1859) – ojciec Marcelego i Leona, znanych polskich uczonych i lekarzy wyznania ewangelicko-reformowanego. Czytaj więcej J. Stulczewski, *Zastużony i niepospolity ewangelik reformowany. Prof. dr Marceł Wilhelm Nencki...*, s. 22-24; tenże, *Lekarz, higienista i społecznik...*, s. 26-28.

49 AGAD, KWK/RGW, sygn. 2119, k. 731-757, Rozkład składki kościelnej na wyznawców ewangelickich stanowiących systemat Ewangelicki kościelny parafialny w Zduńskiejwoli [sic!] na rok 1848 i na rok 1849. Sporządzony przez Dozór Kościelny w Zduńskiej Woli 18/30 lipca 1849 r.

50 J. Stulczewski, *Wiejskie cmentarze ewangelickie w gminie Burzenin...*, s. 223-225.

budziły również pozostawione na ten czas bez opieki gospodarstwa. Ze swej strony Konsystorz Ewangelicki, w korespondencji z KRSWiOP, uważał, że skoro wierni składają się do przynależności do parafii wieluńskiej, należy im to umożliwić. Jednocześnie zwracał uwagę na niezgodną z obowiązującymi przepisami działalność proboszcza z Burzenina, w tej sprawie proszono władze administracyjne o interwencję. Mieszkańcy poinformowani przez władze administracyjne o niezgodności z prawem podobnych praktyk, starali się wpłynąć na zmianę decyzji. Zwłaszcza że ich zdaniem, nie bez znaczenia był fakt przynależności do powiatu sieradzkiego (prowadzenie ksiąg stanu cywilnego). W dalszym ciągu, jako spowiednika chcieli pastora z Wielunia, tylko w przypadku jego odmowy ze Zduńskiej Woli. Przez cały ten okres przywódcą gromady był okupnik J. Lange. Podobne zdanie w sprawie przynależności kościelnej kolonistów miał superintendent kaliski August Modl. Podkreślał on biegłość pastora Sachsa w obydwu językach. Było to ważne, gdyż jak stwierdził właściciel wsi Józef Cielecki, była ona „na współspolszczona”⁵¹.

Odległość od centrum parafii, a co za tym idzie, brak częstych kontaktów z pastorem, miały wpływ na osłabienie wzajemnych więzi. Próbował to w dalszym ciągu wykorzystać proboszcz katolicki z pobliskiego Burzenina, który według opinii pastora „ciągle bałamuci parafian moich” – namawiał kolonistów z Wolnicy, by chrzty i śluby przeprowadzane były w kościele w Burzeninie. Trudno się było znaleźć w takiej atmosferze nauczycielowi tamtejszej szkoły Krzysztofowi Guzemu. Rozważał odejście z zajmowanej posady. Skarżył się ponadto, że nie dochodziły do niego wszystkie przesyłki, część z nich była rozpieczętowana. W 1838 r. Guze liczył 24 lata, poprzednio trudnił się rolnictwem i stolarstwem, nauczycielem był od roku 1832. Szkoła w Wolnicy Grabowskiej była drewniana, a jej stan określono jako dobry. Uczęszczało do niej 30 dzieci (9 chłopców, 21 dziewczynek). W tym okresie na uposażenie nauczyciela składały się: 3 morgi ziemi uprawnej, składka mieszkańców i opłaty za obrzędy. Sporządzona w 1853 r. instrukcja dla kantora, a zarazem nauczyciela K. Guzego, zobowiązywała go do sumiennego odprawiania nabożeństw we wszystkie niedziele i święta, za wyjątkiem bytności pastora („Winien rzetelnie uczyć powierzone jego opiece dzieci i przygotowywać je do konfirmacji”). Powierzono mu również klucze do cmentarza i nadzór nad nim. Jego przychody, obliczone na 27 rub., składały się z: ofiary 3 razy w roku po 3 kop. od rodziny, kołędzy 5 kop. od rodziny, 15 kop. za pogrzeb, podobnie za jednego przystępującego do konfirmacji, zsytki zbożowej (5 korcy żyta) oraz użytkowania 4 mórg gruntu. Do jego dyspozycji było mieszkanie składające się z 2 izb w domu modlitwy.

Podobnie jak w Wolnicy było w Wólce Będkowskiej (Świerki). W tej założonej ok. 1847 r. kolonii zamieszkiwało około 20 rodzin ewangelickich (1854), płacili oni 4 rub. 94 kop. składki posiłkowej. Problemem była kwestia przynależności do parafii. Siedzioba najbliższej mieściła się w Zduńskiej Woli, w zależności od wybranej trasy było to 3 lub 4 mile, do Wielunia – 5 mil. Sprawą tą zajęły się również władze administracyjne. W końcu grudnia 1854 r., do Wólki przybył burmistrz Burzenina, zarazem wójt gminy

51 Archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Wieluniu, Akta dotyczące się szkół elementarnych parafii ewangelickiej Wieluń, b.p.

Prażmów, na której terenie leżała kolonia. W tym czasie zamieszkiwały tu 23 rodziny ewangelickie. Wierni zgodnie potwierdzili, że poprzednio należeli do parafii w Zduńskiej Woli, co nie budziło żadnych kontrowersji. Jednak doświadczenie wykazało, że wody Warty i Widawki (zwłaszcza wiosną) skutecznie ograniczają możliwość kontaktów z siedzibą parafii. Ponadto w pobliżu (4-5 wiorsty) leży Wolnica Grabowska, w której pobudowano dom modlitwy, zatrudniony jest kantor, zaś pastor wieluński odwiedza tamtejszych parafian 4 razy w ciągu roku. Wszystko to skłoniło ich do podjęcia starań o zmianę przynależności. Władze kościelne postanowiły przyłączyć kolonię Wólka Będkowska do parafii wieluńskiej. Gwoli ścisłości dodać należy, że wśród mieszkańców znaleźli się również przeciwnicy takiego rozwiązania. Wkrótce po przyłączeniu, z przeciwnym wnioskiem do kolegium kościelnego parafii w Wieluniu, wystąpili Jan Schwartz i Daniel Coft (16.01.1856). Powołując się na opinię gromady, uważali, iż dom modlitwy w Wolnicy Grabowskiej był zbyt mały i jednocześnie postulowali budowę własnego.

Równoległe z tworzonymi zestawieniami płatników składki kościelnej, prowadzono księgi zaległości, w których umieszczano nazwiska kontrybuentów, rok powstania „defektu” wraz z kwotą zaległości. Jak wynika z zestawienia na lata 1844-1850 (sporządzone w lutym 1851 r.) wyszczególniono 247 przypadków zalegania ze składkami na sumę 209 rub. 47 kop⁵².

W skład kolegium kościelnego zduńskowolskiej wspólnoty w okresie jej powstania (1827) wchodził: David Trautmann, Martin Trelenberg, August Francke, Ernst Seidel. Rok później występują w jego składzie: dr Ferdynand Beier, Gottfried Buhle oraz Wilhelm Knoll. W roku 1852 sześciuosobowe kolegium tworzyli: Samuel Kunkel, Wilhelm Pitsch, Antoni Fränzel, Ferdynand Sygmunt, Wilhelm Below oraz Gottlob Letsch. Wszyscy oni (każdorazowy skład), po przedstawieniu przez parafię protokołów wyborczych, musieli uzyskać aprobatę konsystorza generalnego. Ten ostatni zobowiązany był poinformować o tym fakcie władze wojewódzkie (gubernialne).

Podobnie jak na kościół, tak i na nowy budynek szkolny, wierni musieli czekać kilkadziesiąt lat. Sala przeznaczona do nauczania oraz mieszkanie każdorazowego nauczyciela/kantora przez pierwsze lata istnienia wspólnoty, znajdowały się w kaplicy, wystawionej w roku 1827. Dopiero w roku 1868 poświęcono nowy kościół („służący parafianom do dnia dzisiejszego”). W początkowym okresie istnienia obowiązki nauczyciela spełniał Jan Fryderyk Hoppe. Konflikt z pastorem Biedermannem miał wpływ na fakt, że w roku 1836 pożegnał się ze swym stanowiskiem. Pozostawał jednak na terenie parafii: w 1840 r. odnajdujemy go jako nauczyciela w Łobudzicach koło Szadku. Obowiązki Hoppego przejął pochodzący ze Śląska (Gęśice, pow. Oława) – Jan Daniel Häuflich⁵³.

52 AGAD, KWK/RGW, sygn. 2119, k. 773 i n., Wykaz zaległości z funduszu składek na utrzymanie systematu Parafii Ewangelickiej w mieście Zduńskiej Woli od roku 1844, po koniec roku 1850 przy kasie tegoż funduszu figurującej.

53 Tamże, k. 939. W październiku 1855 r. (wdowiec lat 48, szóстка dzieci) poślubił, pochodzącą z Płocka wdowę po piekarzu Julianę Reber (lat 48). Zob. APŁ, ASC Zduńska Wola, sygn. 37, Akta urodzonych 1855, akt nr 35.

W pierwszych latach istnienia nie zatrudniano w parafii kościelnego. W księgach stanu cywilnego pojawia się nazwisko L. Nadler (1844) i A. Kunkel (1850-1856). W tym czasie obowiązki grabarza spełniał pochodzący ze Wschowy (Poznańskie) – Jan Gotlieb Nadler, który wcześniej występuje jako sukiennik. Zapewne zamieszkiwał on w niewielkim domku, położonym w pobliżu cmentarza („Totengräberhaus”), wiele lat później na miejscu tym pobudowano dom starców⁵⁴.

W lipcu 1856 r. starsi zgromadzenia poinformowali superintendenta „o zejściu z tego świata ks. Jerzego Wendt pastora” (9/21.07.1856). Natychmiast też władze kościelne powołały administratora, którym został ks. Edward Boerner, kapelan garnizonu warszawskiego, który niezwłocznie przybył do miasta. W tym okresie w korespondencji urzędowej dominują wątki związane z remontem kaplicy i zatwierdzeniu „anszłagu” (kosztorys) na „reparację domu modlitwy uszkodzonego przez trąbę powietrzną tam panującą” (20.05/1.06.1855)⁵⁵. Murowany kościół, który zobowiązano się wystawić w początkach istnienia wspólnoty, nie powstał. Wybudowano go w czasie, gdy w Zduńskiej Woli obowiązki proboszcza pełnił ks. Boerner.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

- Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 1183, 1184.
- Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 2089.
- Komisja Województwa Kaliskiego/Rząd Gubernialny Warszawski, sygn. 722, 2119.

Archiwum Państwowe w Łodzi

- Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Zduńskiej Woli, sygn. 1, 35, 37.

Archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Wieluniu

- Akta dotyczące się szkół elementarnych parafii ewangelickiej Wieluń.

Źródła drukowane

Kieniewicz S., *Przemiany społeczne i gospodarcze w Królestwie Polskim (1815-1830). Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1951.

54 G. Lehmann, *Geschichte...*, s. 39; APŁ, ASC Zduńska Wola, sygn. 35, Akta zgonów 1854, akt nr 174.

55 AGAD, CWWKP, sygn. 1184, k. 112-114.

Materiały do dziejów uprzemysłowienia Królestwa Polskiego. Raporty prezesów Komisji Województwa Kaliskiego z lat 1823-1832, oprac. K. Badziak, K.P. Woźniak, Łódź 1998.

Obraz Królestwa Polskiego w okresie konstytucyjnym. Raporty Rady Stanu Królestwa Polskiego z działalności rządu w latach 1816-1828, oprac. J. Leskiewiczowa, F. Ramotowska, Warszawa 1984.

Opracowania

Bieda J., Wiśniewska-Jóźwiak D., *Warunki osadnictwa w Łodzi w I połowie XIX wieku w świetle składanych protokołów deklaracyjnych*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2013, t. 16.

Budkiewicz M., *Koegzystencja wyznaniowa Zduńskiej Woli – protestanci a katolicy*, [w:] *Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2020.

Bussenius Ch.I., *Die preußische Verwaltung in Süd- und Neuostpreußen 1793-1806* (*Studien zur Geschichte Preußens*, Bd. 6), Heidelberg 1960.

Dronka T., *Parafia ewangelicko-augsburska w Łasku*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1997, nr 2.

Dworczakowa J., *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995.

Gastpary W., *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII w. do I wojny światowej*, Warszawa 1977.

Gastpary W., *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych*, Warszawa 1978, 1981 (2 części).

Gerber R., *Studenci Uniwersytetu Warszawskiego 1808-1831. Słownik biograficzny*, Warszawa 1977.

Gliński W., *Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wobec wspólnot religijnych w Królestwie Polskim w latach 1815-1820*, Warszawa 2002.

Hundert Jahre göttlicher Gnade und Arbeit an der ev. luth. Gemeinde zu Pabjanice. Sind sie auch Dir zum Segen geworden? 1827-1927, [bmw] 1927.

Ihnatowicz I., *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, t. 1, Warszawa 1967.

Jagodzińska A., *„Duszozbawcy”? Misja i literatura Londyńskiego Towarzystwa Krzewienia Chrześcijaństwa wśród Żydów w latach 1809-1939*, Kraków-Budapeszt 2017.

Jordan C., *Duszpasterz i społecznik – w 100-lecie śmierci ks. Edwarda Boernera*, „Kalendarz Ewangelicki 2010”.

Kneifel E., *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Plauen 1937.

Kneifel E., *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555-1939*, Vierkirchen 1971.

Kneifel E., *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Eging 1967.

Kneifel E., *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, Niedermarschacht 1962.

- Kneifel E., Richter H., *Die evangelisch lutherische Gemeinde Brzeziny bei Lodz/Polen 1829-1945*, Vierkirchen/Schwaben 1983.
- Kneifel E., Richter H., *Ewangelicko-luterańska parafia Brzeziny koło Łodzi 1829 r. – 1945 r.*, Łódź 2010.
- Kośka M., *Rys historyczny supresji niektórych Instytutów Duchownych w Królestwie Polskim*, [w:] r. 1819 wykonanej, „Hereditas Monasteriorum” 2013, t. 3.
- Kuźko W., *Biedermannowie. Dzieje rodziny i fortuny (1730-1945)*, Łódź 2000.
- Lehmann G., *Geschichte der evang.-augsburgischen Gemeinde zu Zduńska-Wola*, Zduńska Wola 1930.
- Marszał T., *Mniejszość niemiecka w Polsce środkowej. Geneza, rozmieszczenie i struktura od końca XVIII w. do II wojny światowej*, Łódź 2020.
- Michalski A., *Stosunki ludnościowe i wyznaniowe*, [w:] *Stulecie miasta Zduńskiej Woli 1825-1925*, red. L. Wicher, Zduńska Wola 1925.
- Nejman E., Stulczewski J., *Stefan Złotnicki (1779-1847) – założyciel miasta Zduńska Wola, podprefekt powiatu szadkowskiego, szlachcic i wolnomularz*, „Biuletyn Szadkowski” 2017, t. 17.
- Niemieccy osadnicy w Królestwie Polskim 1815-1915*, red. W. Caban, Kielce 1999.
- Pawelec D., Pohl E., Wójcik M., *Protestanci w Zduńskiej Woli i okolicy*, Zduńska Wola 2007.
- Polkowski T., *Ewangelickie stowarzyszenia parafialne i organizacje religijno-społeczne w Zduńskiej Woli w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2020.
- Pytlas S., *Zur Beteiligung der an bei der Entstehung der Industriestadt Łódź im 19. Jahrhundert*, „Studia Historiae Economicae” 2009, t. 27.
- Ruszkowski A., *Marceli Nencki (1847-1901) – pionier biochemii z Boczek pod Sieradzem*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1998, nr 4.
- Stegner T., *Bóg. protestantyzm, Polska. Biografia pastora Leopolda Marcina Otto (1819-1882)*, Gdańsk 2000.
- Stulczewski J., *Ewangelicy w okolicach Szadku i Zduńskiej Woli w XIX i XX w.*, „Biuletyn Szadkowski” 2009, t. 9.
- Stulczewski J., *Ks. Pastor Cezary A. Jordan (16 II 1958-20 II 2021)*, „Rocznik Wieluński” 2021, t. 21.
- Stulczewski J., *Marceli Paweł Karczewski (1791-1861) – ziemianin z Sieradzkiego, jedna z pierwszych ofiar Powstania 1863 roku*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2013, nr 1.
- Stulczewski J., *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli i jej synowie*, [w:] *Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2020.
- Stulczewski J., *Udział ewangelików w powstaniu styczniowym na ziemi sieradzkiej i wieluńskiej*, „Rocznik Zduńskowski” 2023, t. 1.
- Stulczewski J., *Wiejskie cmentarze ewangelickie w gminie Burzenin – próba charakterystyki*, „Rocznik Łódzki” 2024, t. 74.

- Stulczewski J., *Zasłużony dla Mazur i nauki. Jerzy Karol Kurnatowski (1874-1934)*, „Jednota” 2020, nr 2.
- Stulczewski J., *Zasłużony i niepospolity ewangelik reformowany. Prof. dr Marceli Wilhelm Nencki (1847-1901)*, „Jednota” 2018, nr 2.
- Stulczewski J., *Lekarz, higienista i społecznik. Leon Piotr Nencki (1848-1904)*, „Jednota” 2018, nr 3.
- Szczepankiewicz-Batteks J., *Osadnictwo braci czeskich i morawskich w regionie łódzkim*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2017, t. 6.
- Szczepański B., *Wschodnia część Wielkopolski w latach 1815-1918*, [w:] *Dzieje Wielkopolski. Tom II, lata 1793-1918*, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1973.
- Śmiałowski J., *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974.
- Wąsicki J., *Kościół protestancki w Gnieźnie 1795-1806 r.*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965.
- Włodarczyk Z., *Akt zgonu Marcelego Pawła Karczewskiego*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2013, nr 4.
- Włodarczyk Z., *Gmina Zduńska Wola w latach 1815-1914*, [w:] *Monografia gminy Zduńska Wola. Od rozbiorów do współczesności*, red. J. Stulczewski, Z. Włodarczyk, Zduńska Wola 2023.
- Włodarczyk Z., *Na przełomie wieków – Szadek pod panowaniem pruskim (1793-1806)*, „Biuletyn Szadkowski” 2013, t. 13.
- Włodarczyk Z., *Początki parafii ewangelicko-augsburskiej w Zduńskiej Woli – list Stefana Złotnickiego do władz administracyjnych Królestwa Polskiego (1825 r.)*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2017, nr 1.
- Włodarczyk Z., *Powstanie parafii ewangelicko-augsburskiej w Koninie*, „Kronika Wielkopolski” 2008, nr 2.
- Włodarczyk Z., *Powstanie parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu 1818-1824*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2008, t. 9.
- Włodarczyk Z., *Próba utworzenia parafii ewangelickiej w Krzeczowie w pocz. XIX w.*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2011, nr 2.
- Włodarczyk Z., *Związki ewangelików w Dąbrowie i Będzinie z Wieluniem około połowy XIX w.*, „Ewangelik” 2008, nr 2.
- Woźniak K.P., *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku*, Łódź 2013.
- Woźniak K.P., *Mniejszości religijne i etniczne na terenie gminy Zduńska Wola (1793-2020)*, [w:] *Monografia gminy Zduńska Wola. Od rozbiorów do współczesności*, red. J. Stulczewski, Z. Włodarczyk, Zduńska Wola 2023.
- Woźniak K.P., *Rajmund Rembieliński. Wizjoner i menadżer Łodzi przemysłowej. Raporty z lat 1824-1830*, Łódź 2016.

